

Het Joods verleden van Delfzijl in vogelvlucht

Het einde van het Joodse leven in Delfzijl is bijna tot op de minuut te dateren. Op 11 maart 1942, even na de klok van 14.00 uur in de middag, vertrekt een personentrein van het station van Delfzijl richting Amsterdam. Treinwagons gevuld met bijna alle Joodse inwoners van de havenstad Delfzijl en omliggende dorpen.

Het begin

Driehonderd jaar eerder staat de Dertigjarige Oorlog (1618 – 1648) aan het begin van de vestiging van Joden in de regio Delfzijl. Deze Europese oorlog zorgt ervoor dat de Joodse inwoners uit de Duitse staten en Oost-Europa door oorlogsgeweld en vervolging hun eigen regio ontvluchten. Een deel van deze oorlogsvluchtelingen gaat zich vestigen in het Groninger land. In de collectie van de Groninger Archieven bevindt zich een processtuk waarin wordt omschreven dat in 1639 handelaar Arent Abrahams uit Farmsum een schuld van 100 Embder daalders niet heeft betaald. Deze 'olde joede te Farmsum' wordt in dat jaar veroordeeld om dit bedrag alsnog te voldoen. Dat Farmsum in die tijd waarschijnlijk meer Joodse inwoners heeft gehad blijkt uit een gevelsteen van een woonhuis aan de Molenstraat. Naast een tekst is op deze steen uit 1642 namelijk ook een Davidster gegraveerd. Het overwegend protestantse Nederland van de 17e eeuw was zeker geen veilige haven voor de Joodse medemens. De kerk is zeer onverdraagzaam tegenover deze groep burgers en ook het uitoefenen van beroepen is zeer beperkt. Door het verbod om lid te worden van een gilde is handelaar, marskramer of arbeider één van de weinige alternatieven om geld te verdienen.

Groninger Landadel

De landadel daarentegen is toleranter, dit komt mede door de slechte verhoudingen tussen deze regionale jonkers en de kerk. Joachim Ripperda - lid van het adellijke geslacht Ripperda - verleent als heer van Farmsum op 10 maart 1655 een vergunning aan Isac Samuels om binnen het rechtsgebied van Delfzijl een bank van lening te beginnen. Ook wordt de familie Samuels toegestaan om hun eigen geloof te belijden en te leven volgens Joodse gebruiken, met de restrictie dat dit gebeurt binnen de wettelijke regels die gelden in het land van herkomst. Voor het wonen en werken in Delfzijl moeten Isac en zijn vrouw Frouke Heimans jaarlijks tien caroli guldens betalen aan de Ripperda's. Door deze tolerante houding van de heer van Farmsum kan de Joodse vluchteling in de regio Delfzijl een deel van zijn eigen identiteit behouden en zijn er kansen om een inkomen te verdienen. Dit geldt echter niet voor het hele Groninger grondgebied. De toenmalige Staten van Stad en Ommelanden - Groningen als gewest van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden - heeft in de 17^e eeuw menig resolutie aangenomen waarin ook de Joden zonder geldige papieren worden gesommeerd om binnen 24 uur uit Groningen te vertrekken. Dat de Ripperda's toegevend zijn ten opzichte van de Joodse burgers blijkt ook uit het feit dat hun wordt toegestaan om een eigen begraafplaats te stichten in Farmsum. De oudste grafzerk van deze oudste Joodse dodenakker in de provincie Groningen dateert uit het jaar

1693, in dat jaar wordt Jozef Leib uit Lifschitz hier begraven. Het is onduidelijk of hij woonachtig was in Delfzijl, maar Jozef Leib is zeker niet de enige van buiten de regio die hier begraven is. In deze periode worden ook Joodse burgers uit andere plaatsen in de provincie op de begraafplaats aan de Bredelaan in Farmsum ter aarde besteld.

Burgerrecht en bloei

In het midden van de 18^e eeuw verslechteren de rechtspositie en bestaansomstandigheden van de Joden in het Pruisische Duitsland. Hierdoor vetrekken veel Joodse inwoners uit Ostfriesland richting Groningen. Het merendeel heeft in deze periode de voorkeur voor de handelsstad Appingedam, maar er vestigen zich ook een aantal in de havenplaats Delfzijl. In vestigingsvergunningen, schuldbekentenissen, rechtelijke stukken, nalatenschappen en eigendomsbewijzen uit deze periode staan diverse Joden als handelaar in negotie, veehandelaar of slager met woonplaats Delfzijl of Farmsum vermeld. In deze archiefstukken staan de verwickelingen van later bekende namen zoals Pels, Levie en Sleutelberg soms summier maar vaak ook nauwkeurig omschreven.

Met de komst van de Fransen in Nederland wordt de rechtspositie van de Joodse bevolking in de Bataafse Republiek een stuk gunstiger. Op 2 september 1796 krijgen ook zij het burgerrecht en hiermee dezelfde rechten en plichten als de overige burgers van de republiek. Deze verandering valt in de praktijk van het alledaagse leven wel tegen, maar door de aanwezigheid van het Franse leger in Delfzijl kunnen de Joodse inwoners van de garnizoensstad een eigen Joodse gemeente stichten. Op een burgerbevolking van in totaal 1945 personen hebben 55 inwoners van Delfzijl en Farmsum in 1809 een Joodse identiteit. Deze kleine Joodse gemeente viel toentertijd onder het district Leeuwarden. Een paar jaar later behoort de ring Delfzijl – waar naast Delfzijl ook plaatsen als Farmsum, Weiwerd, Termunten en Wagenborgen onder vallen - tot het district van de hoofdsynagoge in Groningen. In de beginjaren van de nieuwe gemeente huurt men een woonhuis die als synagoge dient, maar in 1841 schenkt koning Willem II de gemeente een oude huzarenstal met bijbehorende grond en na een grondige verbouwing wordt deze nieuwe synagoge op 23 september 1842 ingewijd.

Het aantal Joodse burgers in Delfzijl blijft ook in de daaropvolgende decennia bescheiden van omvang. De families Sleutelberg, van Zanten, Pels, Poortje en Cohen vormen een constante kern van het Joodse leven in Delfzijl. Andere families vertrekken en nieuwe Joodse families, zoals Polak en Goudsmid, vestigen zich definitief in de havenstad. De beginjaren van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden worden onder anderen gekenmerkt door een sterke ontwikkeling van de zeevaart, Delfzijl groeit in deze periode uit tot een echte handelshaven. Dit nieuwe economische klimaat is voor de Joodse handelaar en winkelier erg gunstig en de Joodse bevolking groeit. Ook worden er in deze jaren nieuwe initiatieven ontplooid. Zo wordt in 1887 een kavel grond aan de Singel in Delfzijl gekocht voor de bouw van een nieuwe synagoge met Joods schooltje en een aantal Joodse winkeliers speelt een niet onbelangrijke rol bij de oprichting van de Delfzijlster Handelsvereniging. In de laatste jaren van de 19^e eeuw wonen er 205 Joodse zielen in Delfzijl en omliggende dorpen, een hoogtepunt dat later nooit weer is geëvenaard.

Neergang en einde

Door de trek naar de steden en de grote landbouwcrisis (1878-1895) neemt het aantal Joodse inwoners in de gemeente Delfzijl na 1900 gestaag af. Door de verminderde toekomstperspectieven vertrekt vooral de jongere generatie om elders een nieuw bestaan

op te bouwen. Ook Joodse tradities worden steeds minder strikt nageleefd. Op sjabbat gaat men nog wel naar de synagoge, maar daarna wordt er gewoon weer gewerkt en openen de Joodse winkeliers hun winkeldeuren. Het culturele leven krijgt in de dertiger jaren van de vorige eeuw nog een positieve impuls met de oprichting van de Joodse toneelvereniging *Vreugde en Vriendschap*. Maar langzamerhand wordt het leven steeds meer beïnvloed door de schaduw van een naderende inktzwarte periode. De Duitse bezettingsmacht is vanaf mei 1940 zichtbaar aanwezig in Delfzijl en nieuwe maatregelen worden aangekondigd, beetje bij beetje worden de vrijheden ingeperkt. Al gauw is de Duitse bezetter bang voor vluchtpogingen via de havens en daarom worden de Joodse Nederlanders uit de kustgebieden als één van de eersten gedeporteerd. Ondanks bemiddelingen van burgemeester van Julsingha vertrekt op die gure woensdagmiddag van 11 maart 1942 de trein. Met het vertrek van de trein naar Amsterdam komt er een abrupt einde aan een tijdperk van driehonderd jaar Joods leven in Delfzijl.

Bronnen

Bottema, Jaap (1980). *Ze waren onder ons: 300 jaar joden in Delfzijl 1642-1942*. Delfzijl: eigen beheer Bottema

Stichting Cultureel Erfgoed Gemeente Delfzijl (2020). *Verhalen van Delfzijl: Delfzijlster geschiedenis in een notendop*. Bedum: Profiel Bedum

E. Kappen, 'Het Joods verleden van Delfzijl in vogelvlucht', *JaGDaF* 2021/154, jaargang 34 nummer 1, p. 8-10